УДК 371.74.202.4

Технологія розвитку критичного мислення учня початкової школи: практичні аспекти самоосвіти

Наталія Мачинська

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
м. Львів, Україна*

доктор педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри початкової та дошкільної освіти
<https://orcid.org/0000-0003-0309-7074>, natalya_im@ukr.net

Анотація. Стаття присвячена окремим аспектам розвитку критичного мислення учня початкової школи. Автор пропонує окремі визначення понять «мислення», «критичне мислення»; подає порівняльний аналіз критичного та побутового мислення; акцентує увагу на необхідності розвитку критичного мислення у школярів, його взаємозв'язку та взаємозалежності з педагогічною рефлексією учителя. У статті пропонується характеристика цілісності освітнього процесу, описуються різні освітні підходи до визначення рівня сформованості рефлексивності мислення у школярів початкової школи.

Ключові слова: мислення; критичне мислення; педагогічна рефлексія; технологія; освітній процес.

Technology of Development of Critical Thinking of Elementary School Pupil: Practical Aspects of Self-Education

Nataliia Machynska

*Ivan Franko National University of Lviv,
Lviv, Ukraine*

*Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Head of Department of Elementary and Pre-school Education*
<https://orcid.org/0000-0003-0309-7074>, natalya_im@ukr.net

Resume. The article is devoted to separate aspects of the development of critical thinking of an elementary school student. The author suggests separate definitions of the concepts of "thinking", "critical thinking"; provides a comparative analysis of critical and everyday thinking; emphasizes the need for the development of critical thinking among schoolchildren, its interconnection and interdependence with teacher's reflective reflection. The article proposes the characteristic of the integrity of the educational process, describes various educational approaches to determining the level of formation of reflexivity of thinking in elementary school students

Keywords: thinking; critical thinking; pedagogical reflection; process of education; technology.

ВСТУП

Особливості розвитку і формування особистості на різних вікових етапах її становлення завжди викликало та викликає увагу дослідників: як теоретиків, так і практиків. Пошук нових підходів, випробування та добір різних форм і методів організації педагогічної взаємодії вчителів та учнів початкової школи на кожному історичному етапі розвитку суспільства не втрачає своєї актуальності. Одним із напрямів діяльності вчителя початкової школи є організація або ж створення технології розвитку критичного мислення, що зумовлено активним впровадженням у систему вітчизняної освіти положень Концепції Нової української школи. Різні аспекти та ознаки освітніх технологій, окремі методи розвитку критичного мислення у школярів широко обговорюються на сторінках як вітчизняних, так і зарубіжних наукових видань.

Ми спробуємо поєднати різні здобутки теоретиків і практиків з метою систематизації та обґрунтуванні їх в конкретній педагогічній технології, що сприяло б розвитку критичного мислення, а також створило би передумови для розвитку самоосвіти у школярів початкової школи.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Педагогічна технологія – це не просто дослідження в галузі використання технічних засобів навчання або комп'ютерної техніки; це дослідження з метою виявлення принципів та розробки прийомів оптимізації освітнього процесу шляхом аналізу чинників, що сприяють ефективності навчання через конструювання та застосування прийомів і матеріалів, а також засобом оцінки методів, що застосовуються. Під педагогічною технологією ми будемо розуміти сукупність операцій щодо конструювання, формування та контролю знань, умінь і навичок, а також співвідношень у відповідності із сформульованими завданнями.

Звертаючись до витоків поняття «технологія», зазначимо, що слово «технологія» походить від грецького *techne* – мистецтво, майстерність і *logos* – наука, закон. Тобто слово «технологія» можна перекласти як «наука про майстерність». Однак тривалий час таке поняття було характерним лише для виробничого процесу ([Гладуш, & Лисенко, 2014, с. 101](#)).

Оскільки на реалізацію технологій впливає сукупність різних змінних, пов'язаних як із особливостями вчителів, так і з особливостями учнів та умов, в яких проходить педагогічний процес, то саме творчість педагогів не може бути винятком. Творчість передбачається в будь-якій технології на рівні окремих операцій, дій, саме в даному контексті ми і пропонуємо теоретико-практичний виклад змісту нашого дослідження.

Наука дійшла висновку, що людина може творчо реалізувати себе, виконати свою місію тільки за умови рівноцінної та взаємодоповнюючої роботи обох півкуль. Нашою

цивілізацією ці навички втрачені, і їх доведеться набувати знову. Уміння людини включити у роботу свій головний мозок до рівноцінної участі правої та лівої півкуль – гарантія успіху і благополуччя в усіх аспектах буття, запорука відмінного здоров'я і довгого життя. Така людина у своїй єдності з природою, світом і життям гармонійна як всередині, так і ззовні ([Кудрик, & Сурмяк, 2012, с. 13](#)).

Ефективність будь-якої педагогічної технології залежить від її психологічного підґрунтя. Готовність учителя та учнів, сприйняття та усвідомлення навчального матеріалу, постійне оновлення способів закріплення та застосування набутого досвіду – ось далеко не весь перелік психологічних ознак педагогічної взаємодії вчителя зі школярами.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Досліджуючи психологічний аспект педагогічної технології в умовах початкового шкільного навчання, ми вважаємо за доцільність зосередити увагу на таких її складових:

1. *Мета навчання та виховання* (психологічна структура – конструкція (побудова)).
2. *Сукупність операцій*, спрямованих на досягнення мети (дії / операції можуть розглядатися на фізичному та психічному рівнях).
3. *Психологічна готовність учителів*, які сприяють реалізації мети через сукупність обраних операцій та дій.
4. *Психологічні характеристики учнів*, які є безпосередніми учасниками педагогічного процесу та вирішують конкретні навчально-виховні завдання.
5. *Засоби*, які використовуються при виконанні конкретних операцій.
6. *Принципи навчання та виховання* – теоретична основа організації навчально-виховного процесу; принципи забезпечують конструювання мети навчання та виховання, впливають на добір та реалізацію операцій щодо реалізації означеної мети.

Як зазначає Ш. Амонашвілі, освіта відбувається сьогодні, але дихає майбуттям. Освіта – це експрес, спрямований у майбуття; молоді люди, які перебувають у ньому, стрімко мчать до світу майбуття, наскрізь проймаючи сьогодення. Там на них чекають свої справи. Освіта, що не сповнена змістом майбуття, схожа на експрес без коліс ([Амонашвілі, 2017, с. 224](#)).

Ефективний розвиток освіти загалом, а конкретної педагогічної технології зокрема, залежить від організації цілісності освітнього процесу. М.І. Рожков стверджує, що сутність цілісності полягає в узгодженості всіх складових та функцій, спрямованих на досягнення спільного завдання – формування цілісності людини, гармонійний розвиток індивідуальності особистості, організму – фізичне здоров'я. Дослідник виокремлює ознаки цілісності організації освітнього процесу:

1. На рівні педагогічного колективу цілісність полягає в тому, щоб кожний учитель працював на досягнення спільної мети, а саме – забезпечував би її результативність.

2. Цілісність підходу до організації навчально-виховного процесу забезпечується комплексним вирішенням завдань навчання, розвитку та виховання на кожному уроці, у системі уроків та позакласних заходах таким чином, щоби кожна частина уроку працювала на цілісний процес.

3. Цілісність передбачає єдність виховання та самовиховання, освіти та самоосвіти.

4. Цілісність передбачає не просто спільну діяльність, а активну взаємну діяльність вчителя та учнів (педагогічна взаємодія). Взаємодія – встановлення зв'язків між елементами педагогічної системи: інформаційні зв'язки (обмін інформацією), організаційно-діяльнісні зв'язки (методи спільної діяльності), комунікативні зв'язки (спілкування), зв'язки управління та самоуправління ([Рожков, 2008, с. 39](#)).

Цілісність освітнього процесу сприяє ефективному розвитку пізнавальних психічних процесів, що сприятиме розвитку мислення учня початкової школи.

Мислення – прихований процес, не помітний людському оку. Навчання мисленню, як зазначає Ч. Темпл, доцільно розуміти як «ходити в помічниках майстра пізнання» ([Темпл, 2005](#)).

На думку Д. Зіцера, в основі розвитку мислення лежить допитливість. Допитливість – головна людська риса, що підштовхує нас уперед. Бажання повсякчас «пхати свого носа куди не треба» і забезпечує той інтерес, на відсутність якого в дитини так часто нарікають дорослі. А тим часом ми самі раз по раз убиваємо цю пристрасть, коли замінюємо її на власну або коли закликаємо не бути занадто допитливим, іншими словами, припинити цікавитися ([Зіцер, 2016, с. 151](#)).

Саме запропоновані тлумачення допомагають визначити роль учителя (як зразок для наслідування, демонстратора процесів мислення) та роль учня, якому необхідно вибрати з усіх запропонованих методів і прийомів ті, які він зможе використовувати у процесі систематизації, узагальненні, конструюванні власних (особистісних) знань.

У контексті нашого дослідження вважаємо за доцільне запропонувати порівняльний аналіз побутового та критичного мислення ([Калинников, 2003](#)), поданий нами у [табл. 1](#).

Запорукою ефективності навчання повинна стати «вторинна» рефлексія («первинною» є рефлексія учня щодо власної діяльності, «вторинною» – рефлексія вчителя). Учитель створює умови для розвитку рефлексії учня, усвідомлює, що відбувається в голові його учня. Таким чином, ставлення вчителя до учня – рефлексивне, у такий спосіб розвиваються рефлексивні, метакогнітивні уміння, найважливішими з яких є здібність до самоосвіти.

Таблиця 1

Співставлення ознак побутового та критичного мислення
(систематизовано автором)

Характерні ознаки побутового мислення	Характерні ознаки критичного мислення
довіра до інформації	припущення різного трактування інформації
об'єднання понять за асоціаціями	розуміння принципів, механізмів побудови гіпотези
припущення без достатніх підстав та аргументів	обґрунтована класифікація фактів, явищ
випадкове групування фактів, явищ	висловлювання аргументованої точки зору
висловлювання неаргументованої позиції, думки або судження на основі інтуїтивної здогадки	обдумане, виважене, оцінювальне судження
стихийне припущення (перевага)	формулювання суджень на основі критеріїв
формулювання суджень без використання критеріїв	логічне формулювання висновків як наслідок попереднього критичного аналізу подій та / або фактів
спонтанне формулювання висновків	

Виокремлюють деякі критерії, які визначають рівень сформованості рефлексивності мислення у школярів. Ці критерії доцільно схарактеризувати у контексті характеристики різних освітніх підходів.

Діяльнісний підхід. У процесі розвитку рефлексивних механізмів в індивіда формується особливий когнітивний досвід, який забезпечує ефект управління навчально-пізнавальною діяльністю. Так-от, зокрема, так звані метакогнітивні уміння, а саме уміння:

- оцінювати, що я як учень знаю і чого я ще не знаю;
- сформулювати (поставити) перед собою навчальну задачу;
- скласти план її розв'язання (вирішення);
- організувати пошукові дії (визначити послідовність дій);
- критично оцінити отриманий результат;
- обдумати власні дії (правильні та невдалі) щодо вироблення (пошуку)

рішення.

Діалоговий підхід (спілкування, взаємодія). Поступово залучаючись до різноманітних форм групових рішень (дискусії, ігри і т.ін.), людина освоює культуру спільної діяльності, а саме:

- досвід роботи «у команді»;
- уміння формулювати запитання та відповідати на запитання інших;
- здатність бути терплячим до різних точок зору;
- уміння знаходити точки дотику між учасниками діалогу;
- здібність бути відкритим як і під час висловлювання власної позиції, так і в процесі обговорення висловлювань інших учасників дискусії.

Особистісний підхід. Рефлексія, об'єктом якої стає цілісна особистість, спрямована на пізнання власного «я». Вона дозволяє людині:

- усвідомити необхідність пошуку особистісної життєвої цілі;
- усвідомити систему власних ціннісних орієнтацій, установок та моральних норм;
- оцінити власні інтелектуальні сили та можливості;
- пошук власного місця в житті – такого, яке б дало можливість людині самореалізуватися (самоактуалізація, самоповага) ([Муштавинская, 2014, с. 139-140](#)).

Педагогічна рефлексія виступає універсальним механізмом саморозвитку особистості, залученої до освітньої діяльності. Розвиток рефлексивних умінь, рефлексивної технології – шлях до самоосвіти.

Вважаємо, що саме педагогічна рефлексія є необхідним чинником формування основ та розвитку критичного мислення учня початкової школи.

Як зазначає Л.А. Калінніков, «одна з основних рис критичного мислення – неодмінна наявність трансцендентальної рефлексії, що вимагає від мислячого суб'єкта самозвіту в тому, для якої з функцій свідомості мислення використовується: для ціннісної орієнтації, для пізнання або пошуку засобів досягнення мети» ([Калинников, 2003, с. 40](#)).

Існують різні підходи до тлумачення поняття «критичне мислення». Деякі дослідники об'єднують поняття «критичне мислення», «аналітичне мислення», «логічне мислення», «творче мислення», що можна пояснити етимологічним походженням слова «критика», яке в перекладі з грецької мови означає – оцінюю, розрізняю, пізнаю, вирішую, ухвалюю. Таким чином, «критичний» – той, що оцінює.

Як зазначає І. Муштавінська, даний тип мислення допомагає людині визначити власні пріоритети в особистому та професійному житті; передбачає прийняття індивідуальної відповідальності за виконаний вибір; підвищує рівень індивідуальної культури роботи з інформацією ([Муштавинская, 2014, с. 23](#)).

Отож, критичне мислення ми розуміємо як творче, аналітичне та конструктивне. З педагогічної позиції ми будемо розглядати його в якості активного та інтерактивного процесу пізнання. Критичне мислення – інтерактивне, творче, рефлексивне мислення. Мислити критично – означає зрозуміти та усвідомити власне «я», бути об'єктивним, логічним, здатним до сприйняття іншої точки зору.

В. Сухомлинський стверджує: «через те, що освіта стала не тільки загальнодоступною, а й обов'язковою, в очах багатьох молодих людей вона перестала бути благом. Найгірше, що для деякої частини школярів навчання є тягарем, а іноді й карою та мукою» ([Сухомлинський, 2016, с. 349](#)). Відомий педагог-гуманіст зазначає: «...маленька людина, яка прийшла до вас у школу, щоб вийти з її стін освіченою та вихованою, стане допитливим, цікавим, старанним учнем лише тоді, коли вона – мислитель, коли життя її думки певною мірою незалежне від того, що вона вивчає на уроках» ([Сухомлинський, 2016, с. 350](#)).

Аналізуючи різні підходи до обґрунтування структури педагогічної технології, до визначення поняття «педагогічна технологія», ми стверджуємо, що базова модель

педагогічної технології, яку ми пропонуємо для використання з метою розвитку критичного мислення, може мати триєдину структуру – *виклики-осмислення-рефлексія*, що визначає не тільки певну логіку побудови уроку, але також послідовність і способи поєднання конкретних технологічних прийомів. Саме це дозволяє говорити про універсальний, надпредметний характер пропонованої технології.

Ш. Амонашвілі наголошує, що педагогіка – це загальнолюдська, планетарна всесвітня культура мислення ([Амонашвілі, 2017, с. 231](#)). Поєднання культури мислення з наукою, як сферою духовної діяльності людини, а також основами гуманної педагогіки і стане необхідною умовою ефективного розвитку критичного мислення учня початкової школи.

Наука – сфера духовної діяльності людини, функцією якої є вироблення та систематизація об'єктивних знань про дійсність. Наука взаємодіє з такими формами пізнання, як практичне освоєння світу, художнє пізнання, філософія та релігія тощо. Основа такої взаємодії – відношення до знань ([Берков, 2015, с. 12](#)).

Оскільки провідною фігурою в навчально-виховному процесі початкової школи виступає учитель, тому вважаємо за доцільне взяти до уваги позицію М.І. Рожкова, який стверджує: «Насамперед, в учневі треба бачити людину, а не сховище знань, які треба засвоювати, засвоювати та засвоювати. Знання лише тоді стають благом, коли вони народжуються зі злиття внутрішніх духовних сил людини та світу, що пізнається. Найважливіше джерело радості пізнання – а це почуття і є зерно, з якого виростає могутнє дерево багатого духовного життя, – переживання і відчуття того, що знання – це плоди напруження мого людського духу, плоди пошуку, творчості – праці думки, душі» ([Рожков, 2008](#)).

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Нові напрями організації системи освіти в початковій школі передбачають активне залучення до навчально-виховного процесу усіх його учасників: учнів, батьків, учителів. Налагодження спільної педагогічної взаємодії з урахуванням усіх необхідних компонентів – визначення мети, пошук форм і засобів для її реалізації, критичне оцінювання отриманих результатів і перспективні напрями подальшого розвитку – ось основні складові педагогічної технології, яку ми пропонуємо для застосування. Розвиток критичного мислення в учнів початкової школи не тільки забезпечить належну основу для становлення особистості кожного школяра, але й стане вагомою передумовою для формування мотиваційної готовності до самоосвіти та саморозвитку.

Розробка технологій, пошук оптимальних методів і засобів, професійна готовність вчителя до виконання запланованих завдань – далеко не всі необхідні чинники для ефективної реалізації завдань розвитку критичного мислення. Перспективним напрямом подальших наукових досліджень виступає пошук методичних прийомів для навчання та самоосвіти значної категорії вчителів, практичний досвід яких є надзвичайно корисним та важливим для сучасної початкової школи, але який потребує оновлення та адаптації до швидкоплинного інформаційного суспільства, та цієї категорії людей, які мають почесне звання – *учень початкової школи*.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Амонашвілі, Ш. (2017). *Педагогічні притчі*. Харків: ВД «ШКОЛА».
- Берков, В. Ф. (2015). *Методология науки. Общие вопросы: учеб. пособие*. Минск: РИВШ.
- Гладуш, В. А., & Лисенко, Г. І. (2014). *Педагогіка вищої школи: теорія, практика, історія. Навч. посіб.* Дніпропетровськ: б.в.
- Зіцер, Д. (2016). *Свобода від виховання*. Харків: Віват.
- Калинников, Л. А. (2003). «Критицизм» Канта и становление критического мышления. В В. Н. Брюшинкина, & В. И. Маркина (Ред.), *Критическое мышление, логика, аргументация* (с. 35-50). Калининград: Изд-во Калинингр. гос. ун-та.
- Кудрик, Л. Г., & Сурмяк, Ю. Р. (2012). *Діти Індіго – зерна нового людства. Посібник для вчителів, виховників і батьків*. Львів: Аверс.
- Муштавинская, И. В. (2014). *Технология развития критического мышления на уроке и в системе подготовки учителя: Учебно-методическое пособие* (2-е изд.). Санкт-Петербург: КАРО.
- Рожков, М. И. (2008). *Педагогическое обеспечение работы с молодежью. Юногогика: учеб. пособие для студ. вузов*. Москва: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС.
- Сухомлинський, В. (2016). *Я розповім вам казку... Філософія для дітей*. Харків: ВД «ШКОЛА».
- Темпл, Ч. (2005). Критическое мышление и критическая грамотность. *Перемена*, (2), 15-20.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- Amonashvili, Sh. (2017). *Pedagogical parables*. Kharkiv: VD «ShKOLA». (in Ukrainian)
- Berkov, V. F. (2015). *Methodology of science. General questions: Textbook*. Minsk: RIVSH. (in Russian)
- Hladush, V. A., & Lysenko, H. I. (2014). *Higher School Pedagogy: Theory, Practice, History. Textbook*. Dnipropetrovsk: b.v. (in Ukrainian)
- Zitser, D. (2016). *Freedom from upbringing*. Kharkiv: Vivat. (in Ukrainian)
- Kalinnikov, L. A. (2003). Kant's "Criticism" and the Creation of Critical Thinking. In V. N. Bryushinkina, & V. I. Markina (Eds.), *Critical thinking, logic, argumentation* (pp. 35-50). Kaliningrad: Izd-vo Kaliningr. gos. un-ta. (in Russian)
- Kudryk, L. H., & Surmiak, Yu. R. (2012). *The children of Indigo are the seeds of a new mankind. A guide for teachers, educators and parents*. Lviv: Avers. (in Ukrainian)
- Mushtavinskaya, I. V. (2014). *Technology of development of critical thinking at the lesson and in the system of teacher training: Teaching-methodical manual* (2nd ed.). Saint-Petersburg: KARO. (in Russian)
- Rozhkov, M. I. (2008). *Pedagogical support of work with youth. Pedagogy of youth: a textbook for university students*. Moscow: Gumanitar. izd. centr VLADOS. (in Russian)
- Sukhomlynskyi, V. (2016). *I will tell you a fairy tale ... Philosophy for children*. Kharkiv: VD «ShKOLA». (in Ukrainian)
- Templ, Ch. (2005). Critical thinking and critical literacy. *Peremena*, (2), 15-20. (in Russian)

Матеріал надійшов до редакції 15.11.2017